

Pharmacy in the eastern caliphate lands , from the first to the end of the fifth century AH

Seyed ali hoseini¹ , Mohammad Sepehri^{2*} , Mehrnaz behrouzi³

1. Department of History and Archaeology, C.T. C., Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: Hoseyni1969@yahoo.com.

2. Department of History and Archaeology, C.T. C., Islamic Azad University, Tehran, Iran. (Corresponding Author), Email: sepehran55@gmail.com

3. Department of History and Archaeology, C.T. C., Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: mehrnaz_behrouzi@yahoo.com.

Article Info	Abstract
Article type: Research Article	The practice of healing in response to illness and injury represents one of the earliest human endeavors. Since antiquity, medicinal plants served as the primary therapeutic resource, prompting early societies to employ them not only for nourishment but also for treatment. Alongside botanical remedies, animal-derived substances, minerals, and even religious incantations were used to address disease. Pharmacy, intrinsically linked to medicine, has accompanied medical practice throughout human history and can be considered as old as civilization itself. Across centuries—even prior to the Common Era—human societies sought to refine, systematize, and transmit pharmaceutical knowledge. Although this trajectory witnessed fluctuations, certain historical periods marked exceptional progress. One of the most significant milestones in the evolution of pharmaceutical science emerged during the era of Islamic civilization. Following the rise of Islam, pharmacy developed in parallel with other scientific disciplines and rapidly reached intellectual maturity. Within the classical classification of sciences, it came to occupy a distinguished position. Scholars of the Eastern Caliphate—heirs to a deeply rooted intellectual tradition—played a decisive role in expanding pharmaceutical knowledge. Through the Translation Movement and the assimilation of Greek, Syriac, Indian, and Persian medical legacies, Muslim scholars not only preserved earlier learning but advanced it substantially. Eminent figures such as al-Rāzī (Rhazes), Ibn Sīnā (Avicenna), and many other scholars, especially from the third century AH onward, contributed fundamentally to the consolidation of pharmacy as an increasingly independent scientific discipline.
Articl history: Received: 2026-03-17	
Accepted: 2026-06-07	
Keywords: Islam, Iran, medicine, pharmacy, eastern caliphate	

Cite this article: hoseini, Seyed ali; Sepehri, Mohammad; behrouzi, Mehrnaz (2026). Pharmacy in the eastern caliphate lands , from the first to the end of the fifth century AH. *The Journal of Islamic History and Civilisation*, 3(7), 295-311.

<https://doi.org/10.71871/jhcin.2025.1212908>

© The Author(s).

<https://doi.org/10.71871/jhcin.2025.1212908>

Publisher: Islamic Azad University
Science and Research Branch

Introduction

Scientific disciplines form an interconnected intellectual continuum in which each field supports and reinforces the others. Within this structure, pharmacy—closely allied with medicine—has historically played a pivotal role in safeguarding human life. Although early civilizations often relied on ritualistic or incantatory healing practices interwoven with magic and talismanic traditions, empirical and pharmacological approaches gradually attained prominence. In more advanced civilizations such as Greece, Rome, and pre-Islamic Iran, medicinal therapy evolved into a more systematic and rational discipline, laying essential foundations for future developments.

The Eastern Caliphate of Islam, distinguished by its ancient intellectual heritage and strategic prominence, emerged as a leading center of scientific progress. This region played a foundational role in advancing numerous disciplines, particularly pharmaceutical science, across the Islamic world.

Research Objective

The primary objective of this study is to examine the historical trajectory of the development, institutionalization, and advancement of pharmaceutical science within the territories of the Eastern Caliphate. The study further aims to analyze the intellectual, cultural, environmental, and political factors contributing to the flourishing of pharmacy in this region.

Problem Statement Following the expansion of Islam, pharmaceutical science received considerable scholarly attention and gradually became established across the Islamic world. Muslim scholars benefited greatly from earlier centers of learning, especially the Academy of Jundishapur in Iran. Through the Translation Movement, scientific and medical traditions from Greek, Roman, Persian, and Indian civilizations were incorporated into Islamic scholarship. Consequently, the pharmaceutic

al and medical heritage of antiquity was not merely preserved but integrated into a dynamic intellectual framework that enriched Islamic civilization.

Theoretical Framework and Literature Review The theoretical framework of this research is grounded in systematic approaches to the classification of sciences in Islamic intellectual history. Islamic scholars organized the sciences hierarchically, and pharmacy—long connected to medicine—gradually emerged as a semi-autonomous field. According to al-Bīrūnī, the pharmacist's role encompassed the selection and preparation of high-quality medicinal substances. Knowledge of simple drugs (*adwiyah mufradah*) and the formulation of compound medicines according to established prescriptions were considered essential professional competencies. Terminologies such as *ṣaydalā*, *ṣaydalānī*, and *ṣaydanah* demonstrate the conceptual maturation of pharmacy and the recognition of its specialized knowledge base within Islamic civilization.

Significance of the Study

Given the dynamic and integrative character of Islamic civilization, this study highlights the crucial contributions of pharmaceutical scholars who—drawing upon earlier scientific cultures—elevated pharmacy to a prominent rank among other respected disciplines such as philosophy and theology. By examining these contributions, the research illuminates the processes through which cross-cultural exchange, intellectual synthesis, and scientific patronage facilitated the advancement of pharmaceutical knowledge.

Research Questions and Hypotheses

This study addresses the following key questions:

- 1- What was the developmental trajectory of pharmacy in the Eastern Caliphate?
- 2- What intellectual, environmental, and socio-political factors contributed to its advancement?

The central hypothesis suggests that the confluence of Greek, Egyptian, Persian, and Indian scientific traditions—combined with the intellectual value placed on knowledge in Islam and the emergence of influential Iranian scholars—played a decisive role in the expansion of pharmaceutical science in the Eastern Caliphate.

Methodology

Given its historical orientation, this research employs a descriptive-analytical method to examine the development of pharmaceutical science. Additionally, the study incorporates elements of Edmund Husserl's phenomenological approach to explore the conceptual foundations underlying the emergence and consolidation of pharmaceutical knowledge within Islamic civilization. This dual approach allows for both contextual historical analysis and conceptual interpretation.

Findings

Historical evidence indicates several key factors that contributed to the growth and expansion of pharmaceutical science:

- The Academy of Jundishapur and its predominantly Iranian scholars played a foundational role in transmitting and cultivating pharmaceutical knowledge.
- The fertile ecological conditions of the Eastern Caliphate provided access to diverse medicinal plants, facilitating pharmacological experimentation and production.
- Patronage from Abbasid caliphs and statesmen—particularly during the Abbasid Golden Age—offered institutional support for scientific endeavors.
- The emergence, dedication, and rigorous scholarship of Iranian scientists were decisive in advancing the discipline and shaping its intellectual framework.

پښتونستان د علومو او انساني مطالعاتو مرکز
پرتال جامع علوم انساني

داروسازی در سرزمین‌های خلافت شرقی؛ قرن اول تا پایان قرن پنجم هجری

سید علی حسینی^۱ ID، محمد سپهری^۲ ID، مهرناز بهروزی^۳ ID

۱. گروه تاریخ و باستان‌شناسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. پست الکترونیک: Hoseyni1969@yahoo.com
۲. گروه تاریخ و باستان‌شناسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)، پست الکترونیک: sepehran55@Gmail.com
۳. گروه تاریخ و باستان‌شناسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. پست الکترونیک: mehrnaz_behroozi@yahoo.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۲/۲۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۱۷ کلید واژه‌ها: اسلام، ایران، پزشکی، داروسازی، سرزمین‌های خلافت شرقی	طبابت و درمان هنگام بروز بیماری یا رخداد حادثه، از اولین اقدامات بشری است. انسان‌های اولیه برای این منظور از گیاهان و گاهی نیز از موارد درمانی دیگری استفاده می‌کردند. گیاه نخستین وسیله در دسترس انسان بود که علاوه بر ارتزاق، به عنوان دارو نیز به کار می‌رفت. اجزای حیوانی، کانی‌ها و حتی وردها و دعا‌های مذهبی از سایر راه‌های درمان در زمان بیماری بودند. طب و داروسازی پیوسته همراه همدیگر و بنا بر گزارش برخی منابع، قدمتی به اندازه عمر بشریت دارند. انسان همواره در طول تاریخ از قرن‌ها قبل از میلاد در پی تکوین و رشد علوم، به ویژه علم داروسازی بوده و کوشیده است آن را به نسل‌های بعد انتقال دهد. این تلاش در دوره‌های متعدد فراز و نشیب‌های فراوانی داشته است. یکی از دوره‌های برجسته و چشمگیر در توسعه داروسازی دوری تمدن اسلامی است. پس از ظهور اسلام، علم داروسازی به موازات سایر علوم به رشد و بالندگی زیادی رسید و در طبقه‌بندی علوم جایگاه بلندی یافت. مسلمانان، به ویژه در سرزمین‌های خلافت شرقی که تمدنی کهن داشتند، با استفاده از تجربه سایر ملل و ترجمه آثار آنها، به خصوص آثار یونانی و سریانی و هندی، همچنین با افزودن علم ایرانی به این آموخته‌های جدید، اقدامات بسیار ارزشمندی برای گسترش این علم انجام دادند. ظهور دانشمندان مسلمانی چون محمد زکریای رازی، ابن سینا و بسیاری دیگر، به خصوص از قرن سوم هجری به بعد، رشد و تعالی این علم را در پی داشته است. این پژوهش صرفاً تاریخی در پی آن است که سیر تکامل و پیشرفت داروسازی و عوامل مؤثر در آن را در قلمرو خلافت شرقی بررسی کند.

استناد: حسینی، سید علی؛ سپهری، محمد؛ بهروزی، مهرناز (۱۴۰۵). داروسازی در سرزمین‌های خلافت شرقی؛ قرن اول تا پایان قرن پنجم هجری. تحقیقات تاریخ ایران دوره اسلامی، ۳(۷)، ۲۹۵-۳۱۱.

<https://doi.org/10.71871/jhcin.2025.1212908>

© نویسندگان.

<https://doi.org/10.71871/jhcin.2025.1212908>

ناشر: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات

مقدمه

مجموعه علوم چون سلسله‌ای است که با وجود تفاوت مباحث، به هم متصل و در رسیدن به هدف یاری‌رسان یکدیگرند. در همین راستا، علم داروسازی در کنار طب، جان انسان را که مهم‌ترین دارایی او محسوب می‌شود، حفظ کرده و مانند سایر علوم همواره در خدمت بشریت بوده است.

تاریخ پیدایش داروسازی در جهان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. اگرچه روش درمان، از آغاز تاکنون، با تغییرات اساسی و عمده‌ای روبه‌رو شده است و دانش کنونی با روش‌های مردمان اولیه تفاوت‌های بسیاری دارد، لیکن زندگی سخت‌کوشانه و سرشار از تلاش گذشتگان راه پیشرفت‌های امروزه را هموار کرده است. پس از گسترش تمدن‌های انسانی و اختراع خط، تمامی تجربه و دستاوردها ثبت و راه انتقال دانش به نسل‌های آینده گشوده شد.

گیاه اولین وسیله‌ای بود که انسان اولیه، احتمالاً بر اساس غریزه، از آن به عنوان غذا و دارو استفاده می‌کرد. سپس دریافت که می‌تواند از سایر موارد چون اجزای حیوانی و کانی‌ها نیز بهره‌برد. تجربه انسان و آزمون و خطاها، او را قادر ساخت به خصوصیات و فایده‌های مواد دارویی پی‌برد و پس از مدتی دانست که ترکیب آنها نیز در مواقعی بسیار مفید است.

معالجه بیماران در تمدن‌های نخستین از روش‌های طب‌دوایی و طب‌دعایی پیروی می‌کرد. طب‌دعایی غالباً توسط کاهنان و از طریق طلسم، جادو و وردها صورت می‌گرفت. کاهنان و جادوگران در کنار پزشکان با این روش‌ها بیماران را معالجه می‌کردند. اما درمانگران در تمدن‌های بین‌النهرین (سومر، اکد، آشور و بابل) و مصر که از اولین تمدن‌های شناخته شده هستند، از هر دو روش بهره می‌بردند.

در تمدن‌های نخستین، طب‌دعایی همراه با طلسم و جادو بسیار اهمیت داشت، و در مواقعی نیز از طب‌دوایی پیشی می‌گرفت. با این حال، تمدن‌های کهن تلاش‌های مؤثری در زمینه طب‌دوایی انجام داده‌اند؛ به طوری‌که در تمدن‌های متأخرتر یعنی یونان، روم و ایران، طب‌دوایی جایگاه ویژه‌ای پیدا کرد و به پیشرفت‌های بزرگی دست یافت.

خلافت شرقی اسلام، به دلیل داشتن گذشته‌ای درخشان‌تر و قدیمی‌تر از دیگر نواحی، طلایه‌دار تمدنی متمدنی و پیشرو در علوم گوناگون، به ویژه دانش داروسازی، در سرزمین‌های اسلامی بوده است. وجود مراکز علمی مانند جندی‌شاپور، اسکندریه و به دنبال آن تأسیس مراکزی چون دارالحکمه و همچنین ظهور دانشمندانی بزرگ، از دلایل باروری علوم در این تمدن بودند. داروسازی در تمدن درخشان اسلامی، به خصوص از قرن سوم به بعد، دستاوردهای مهمی داشت. دانشمندان این حوزه توانستند با استفاده از تجربه‌های علمی سایر ملل و ضمن سودجستن از این علوم، تغییرات و پیشرفت‌های مهمی در آن ایجاد کنند.

هدف از انجام این تحقیق بررسی تاریخ درمان و داروسازی از قرن اول تا پایان قرن پنجم هجری است. لذا ضمن توضیح اصطلاحات این علم، روند پیشرفت داروسازی در دوره تمدن اسلامی در خلافت شرقی بررسی می‌شود.

۱. پیشینه تحقیق

یکی از شاخه‌های مهم و وابسته به پزشکی دانش داروشناسی و داروسازی است که مانند علم طب از ابتدای عمر انسان مورد توجه بوده است. از زمانی که بشر توانست تجربه‌های خود را به رشته تحریر در آورد، دانسته‌های خود را در مورد درمان و به خصوص داروسازی نیز به ثبت رساند.

در حال حاضر مقالات و کتاب‌های تاریخی پزشکی زیادی در دسترس هستند که غالباً تاریخ پزشکی را بررسی کرده‌اند. در لابه‌لای این کتاب‌ها می‌توان به اطلاعات مفیدی از داروسازی دست یافت؛ اما هیچ‌کدام از آنها به تنهایی به رشته داروسازی نپرداخته و از دیدگاه تاریخی، روند پیشرفت و دلایل توسعه آن را طی یک پژوهش تحقیقاتی بررسی نکرده‌اند. نوشته‌هایی که دانشمندان بی‌بدیل عرصه طب و داروسازی از قرن‌های اولیه اسلامی به رشته تحریر در آورده‌اند، بیشتر به طبابت و معرفی داروها پرداخته‌اند. این رویه در آثار پژوهشگران متأخر نیز ادامه یافته است.

کتاب‌هایی نظیر تاریخ پزشکی ایران اثر سیریل الگود، طب اسلامی از ادوارد براون، تاریخ طب در ایران نوشته دکتر محمود نجم‌آبادی، سیری در تاریخ دندانپزشکی ایران اثر دکتر اسماعیل یزدی، تاریخ دامپزشکی و پزشکی در ایران نوشته حسن تاجبخش و طب سینایی در گذار به مدرنیته در ایران قاجار از دکتر ایرج نبی‌پور و بسیاری از آثار دیگر از این دست را می‌توان نام برد که به طور ویژه به تاریخ طب پرداخته‌اند. بنابراین، با توجه به اینکه در حال حاضر علم داروسازی علمی کاملاً مجزا از پزشکی است، می‌توان گزارشی از سیر پیدایش و توسعه این علم از دیدگاه تاریخی در تمدن اسلامی ارائه کرد.

۲. داروسازی در خلافت شرقی

تاریخ پیدایش طبابت و درمان همیشه نظرات متفاوت دانشمندان را به همراه داشته است. ابن ابی‌اصیبه علم طب را بسیار قدیمی می‌دانست (ابن ابی‌اصیبه، ۱۹۹۵: ج ۱، ۴). از آنجایی که انسان جان خود را نفیس‌ترین گوهر می‌داند، همیشه در پی رفع مشکلات جسمی و حتی روحی خود بوده است. از این رو، به نظر می‌رسد قدیمی‌ترین تاریخ ملل مربوط به تاریخ پزشکی است. آدمی از زمانی که خود را شناخته، در صدد رفع درد و مرض بوده است (براون، ۱۳۳۷: ۸ مقدمه).

درمان بیماران در ابتدا غالباً بر مبنای سحر و جادو بوده است. مردم بیماری را حاصل گناه می‌دانستند، بنابراین، این امر بر دوروش یا دو مکتب استوار شد: یکی روش «دعا» و دیگری روش «دوا» (اذکایی، بی‌تا: ۲۸۶). این اعتقاد در تمدن‌های متأخرتر تا حدود زیادی تغییر کرد. علم داروسازی در تمدن یونان و ایران بیشتر بر مسائل علمی و تجربی استوار بود و از زمان ظهور تمدن اسلامی، جنبه علمی آن سرعت چشمگیری یافت.

طی چند قرن، به خصوص از قرن دوم تا قرن پنجم هجری، تمام عرصه‌های بشری در تسخیر تمدن اسلامی قرار گرفتند. حرکتی که پیامبر (ص) پس از مبعث و در زمان حیات خود آن را آغاز کرده بود، موجب باروری تمدن اسلامی از قرن دوم به بعد شد. بنابراین، تمدن اسلامی، به ویژه شرق این خلافت، یکی از درخشان‌ترین تمدن‌هایی است که منجر به اعتلای بسیاری از جوانب زندگی انسان‌ها شده است (علیخانی، ۱۳۸۶: ۶۵۵).

شرق خلافت اسلامی مرکز آغاز نهضت علمی در تمدن اسلامی بود. مسلمانان داروسازی را از ایرانیان و به طور خاص از دانشگاه جندی شاپور آموختند. گسترش و رشد این دانش مانند سایر علوم با الهام از آموزه‌های اسلام و همچنین با بهره‌گیری از آموخته‌های سایر تمدن‌ها شکل گرفت (محمدی، ۱۳۲۳: ۱۰۷).

این تمدن توانست ضمن رعایت اصول نظری و عملی کردن آنها و استفاده از تجربه‌های دانشمندانی که خود پرورش داده بود، شیوه نوینی را وارد ادبیات داروسازی کند. روشنگری و تشویق به طلب علم موجب شد مسلمانان در قالب‌های علمی، روح تازه‌ای بدمند و علاوه بر تحقیق، اکتشاف، نگارش، تحریر و ایجاد مدرسه‌های عالی، دستاوردهای خود را نیز به تمام دنیا ارائه کنند. بنابراین می‌توان عنوان کرد، مسلمانان در زمینه تولید علم قرن‌ها الگو و پیشتاز اروپایی‌ها بوده‌اند (عمادزاده، ۱۳۶۱: ۷۷).

در پی این جهش علمی، دانش‌های وابسته به علم طب نیز با ایجاد ساختاری منظم و کلی، معیارها و اصطلاحاتی را پدید آوردند. دانش داروسازی نیز پس از این تحول، به مانند سایر علوم در تمدن اسلامی، واژه‌ها و اصطلاحات ویژه خود را ارائه کرد. این اصطلاحات در تمامی منابع پزشکی و داروسازی، به خصوص منابع متقدم، استفاده شده‌اند. لذا به نظر می‌رسد، قبل از آنکه وارد مبحث داروسازی در تمدن خلافت شرقی شویم، شایسته است برای برخی از اصطلاحات این دانش که کاربرد بسیاری در مطالعه آن دارد، شرح داده شوند.

۱-۲. اصطلاحات کاربردی

از آنجایی که طبابت حرفه و هنری است که طبیب به وسیله آن وضعیت جسمانی افراد را بررسی می‌کند تا بداند جسم و روح سالم است یا خیر، و زمانی که افراد بیمار می‌شوند، به وسیله این حرفه افراد را معالجه کند. لذا می‌بایست با اصطلاحات متعددی آشنا می‌شد (جرجانی، ۱۳۸۰: ج ۱، ۳). این امر در گذشته اهم بیشتری داشته است.

یک پزشک به منظور تجویز صحیح دارو ابتدا باید تشخیص درستی داشته باشد. ابن قیم الجوزیه می‌گوید: بیماری دو نوع است؛ بیماری روحی و جسمی که در قرآن به آنها اشاره شده است. مرض دل (روحی) بر دو قسم است؛ بیماری شک و تردید و بیماری شهوت و گمراهی که هر دو در قرآن آمده‌اند (الجوزیه، بی‌تا).

۱). وی ضمن تقسیم کردن بیماری به دو بیماری عمده جسمی و روحی، آنها را به دسته‌های کوچک‌تری تقسیم و برای هر کدام راهکارهایی ارائه می‌کند. بنابراین با تشخیص درست نوع بیماری داروی مورد نیاز به کار گرفته می‌شود.

بیرونی در خصوص هر آنچه می‌خوریم اعم از «داروها»، «غذاها» و «زهرها» چنین می‌گوید: «هر آنچه دانسته یا ندانسته خورده می‌شود، در ابتدا به غذا و زهر تقسیم می‌شود، و مواد دارویی بین آنها قرار دارد. مواد غذایی از نیروهای فعال و منفعل کیفیت می‌یابد، بدن پس از دریافت آن بر آن اثر می‌کند و سپس تحت تأثیر مناسب و مساعد آن قرار می‌گیرد. مواد دارویی در میانه قرار دارد؛ زیرا نسبت به مواد غذایی ویران‌کننده و نسبت به زهرها اصلاح‌کننده هستند» (بیرونی، ۱۳۸۳: ۱۶۲).

ادویه یا دارو

«ادویه»، جمع دوا، ماده‌ای است که در معالجه بیماران به کار می‌رود. دهخدا نیز «ادویه» را جمع دوا (داروها) و عقاقیر دانسته است و می‌گوید در موارد متعدد دیگری چون خوشبوکننده و طعم‌دهنده غذا و سایر موارد به کار می‌رود (دهخدا، ۱۳۷۷: ج ۱، ۱۵۸۹). گفته

می‌شود که «دارو» برگرفته از واژه «داروک» در زبان پهلوی است. کلمات دیگری مانند «عقار» به معنی گیاهی برای مداوای بیماران نیز در این زمینه به کار رفته‌اند (همان: ج ۱۵۹۸، ۱۰).

ادویه یا دارو بر سه قسم است: گیاهی، حیوانی و معدنی [کانی] (ابن سینا، ۱۳۶۷: ج ۲، ۴۰؛ انصاری شیرازی، ۱۳۷۱: ۹؛ بیرونی، ۱۳۸۳: ۴۳).

داروها بسته به منشأ و نوع به گونه‌های مختلفی تقسیم می‌شوند. ابن سینا منشأ تهیه دارو را چنین می‌گوید: «گروهی از داروها معدنی و برخی گیاهی‌اند و دسته‌ای از جانوران به دست می‌آیند» (ابن سینا، ۱۳۶۷: ج ۲، ۴۰-۴۲).

داروها انواع گوناگونی دارند: داروهای ساده و داروهای مرکب یا ترکیبی. داروهای ساده داروهایی‌اند که ترکیب آنها ساختگی نباشد [یا از یک جزء مواد تهیه شده باشند]. بیرونی می‌گوید، داروهای ساده در زبان عرب با واژه عقاقیر (جمع عقار) که ریشه سریانی دارد، به کار می‌رود. داروهای مرکب یا ترکیبی داروهایی‌اند که از ترکیب چند ماده تشکیل شده باشند. ابن سینا نیز در این باره می‌گوید: «در مواقعی در بدن بیمار بیش از یک بیماری است، یا اینکه یک ماده بنا به دلایل مختلفی قادر به معالجه فرد مریض نیست، بنابراین باید از ترکیب مواد مختلف، یک داروی مفید تهیه نمود» (همان، ۱۳۶۷: ج ۵، ۲۲۹-۲۳۲). تریاق‌ها، معجون‌ها (ضمادها)، مرهم‌ها، اشربه‌ها (شربت‌ها)، وجورات (داروهای قرقره)، شیافات و حمولات، غسولات (داروهای شست‌وشوی زخم‌ها) از دسته داروهای مرکب هستند.

اقرابادین یا قرابادین [اقراباذین]

به دستورالعمل ترکیب داروهای مفردة قرابادین گفته می‌شود (دهخدا، ۱۳۷۷: ج ۲، ۳۱۱۸). ابن سینا معتقد است برای برخی از بیماری‌ها باید داروهایی را ترکیب کرد که در علاج یک یا چند بیماری کاربرد دارند، به عبارت دیگر، قرابادین‌ها مجموعه‌ای از دستورهای پزشکی هستند که در آنها اطلاعات مفیدی در مورد شناخت بیماری و روش ساخت داروها، اعم از گیاهی، کانی، حیوانی و استفاده آنها بیان شده است. این اطلاعات بر مبنای حروف الفبا طبقه‌بندی شده‌اند (ابن سینا، ۱۳۶۷: ج ۵، ۴۵۴).

عطاریا عطاری

دهخدا معانی مختلفی را برای «عطار» به کار برده است. از معانی عطار دارو فروش و فروشنده مواد خوشبو (عطر) است. عطاری محل فروش ادویه و مواد خوشبوست (دهخدا، ۱۳۷۷: ج ۱۰، ۱۵۹۴۴).

کناش الطب

مجموعه یادداشت‌های طبی را کناش گویند (دهخدا، ۱۳۷۷: ج ۱۲، ۱۸۶۰۸). برخی از اطباء اسلامی مجموعه دستورها و قوانینی در خصوص طبابت نوشته‌اند که به کناش شهرت دارند.

صیدله

کلمات «صیدله» و «صیدلانی» نیز به معنای «داروشناس» و «صیدنه» به معنای «داروشناسی» به کار رفته است. همچنین «صیدنانی» کسی است که وظیفه گردآوری داروهای ساده یا مرکب را از بهترین و مفیدترین مواد بر عهده دارد (بیرونی، ۱۳۸۳: ۱۵۱). از نظر بیرونی

«داروشناسی» نیز اولین مرحله از علم پزشکی و علمی مستقل است. داروشناسی دستکاری پزشکی است نه جزئی از آن. بنابراین وظیفه داروشناس تهیه و انتخاب مواد دارویی از بهترین آنهاست. شناخت داروهای ساده و تهیه داروهای مرکب بر مبنای دستورالعمل‌ها از دیگر وظایف داروشناس است.

۳. داروسازی از قرن اول تا پایان قرن پنجم هجری

جامعه اعراب بدوی، قبل از گسترش و ارتباط با سایر تمدن‌ها مانند ایران و روم، روش‌های درمانی بسیار ابتدایی داشتند. طب‌دعایی در کنار طب‌دوایی، مانند روش‌های تمدن‌های متقدم، بین درمانگران عرب متداول بود. درمان از طریق توسل به برخی از ذکرها و وردها و همچنین توسط برخی از گیاهان دارویی چون خرما، مورد، دارچین، فلوس، کندر، کنجد، پرتقال، لیمو، موز، نیشکر و سایر موارد صورت می‌گرفت. دکتر نجم‌آبادی ضمن اشاره به گیاهان فوق معتقد است، مردمانی چون یهود و نبطیان برخی از این موارد را از سایر سرزمین‌ها وارد شبه‌جزیره عربستان کرده‌اند (نجم‌آبادی، ۱۳۶۶: ۱۳۱).

روند رشد علم در سال‌ها و قرون اولیه هجری سرعت کمتری نسبت به قرن سوم به بعد داشت. اغلب فعالیت‌های علمی در این دوره بر آثار سایر اقوام مبتنی بود. اما این روند، از قرن سوم هجری به بعد، با تأثیر برخی عوامل سرعت بیشتری پیدا کرد. طب اسلامی و علوم وابسته آن مانند داروسازی که از مهم‌ترین شاخه‌های علوم در تمدن اسلامی است، همواره مورد توجه پیامبر (ص) و بزرگان بوده است. مسلمانان حدیثی را منتسب به رسول اکرم (ص) می‌دانند: «العلم علمان، علم الابدان و علم الادیان». به موجب این حدیث، پیامبر علم «ابدان» (بدن‌ها) یا پزشکی را بر علم «ادیان» مقدم دانسته است. طبق گزارش منابع، اغلب اطبای دوران اسلامی از قرون اولیه هجری و حتی قبل از آن علم طبابت و داروسازی را از ایرانیان آموخته بودند. حارث بن کلدۀ ثقفی از اطبای این دوره است. ابن‌اثیر وی را از اطبای عرب معاصر پیامبر می‌داند که طبابت می‌کرد (ابن‌اثیر، ۱۴۰۹: ج ۱، ۴۱۳). وی نیز علم طبابت را از ایرانیان آموخته بود و به دلیل آشنایی با برخی گیاهان و داروها، افراد بسیاری را معالجه کرده است. نصر بن حارث، فرزند حارث بن کلدۀ، ابن‌ابی‌رمثه تمیمی، عبدالملک بن ابجر الکنانی، ابن‌آثال و ابوالحکم که در زمان معاویه می‌زیست، از دیگر اطبای این دوره‌اند. تیاذوق که در اوایل دولت بنی‌امیه می‌زیسته، طبیعی حاذق بوده است. وی دستورات طبی گوناگونی درخصوص امراض و نحوه استفاده از داروها دارد که ابن‌ابی‌اصیبعه ده نکته از آنها را ذکر کرده است. وی کتاب کناش بزرگ، ایدال الادویه را در خصوص اختلاط داروها و نحوه ساخت آنها نوشته است (ابن‌ابی‌اصیبعه، ۱۹۹۵: ج ۲، ۱۲۳).

در دوران بنی‌امیه فعالیت‌های گسترده علمی بنا به دلایل مختلف رخ نمی‌داد، اما ظهور عباسیان مصادف با آغاز حرکت‌های علمی بود. در نتیجه انتقال علوم از سایر ملل، به خصوص از علوم یونانی، از طریق دانشگاه جندی‌شاپور سرعت بیشتری یافت. دو عامل مهم در انتقال علوم به تمدن اسلامی مؤثر بوده‌اند: یکی دانشگاه جندی‌شاپور و دیگری نهضت ترجمه (مردانی کیوی، ۱۳۹۲: ۴۹).

دکتر محمود نجم‌آبادی می‌گوید که علاوه بر تأثیر آموزه‌های پیامبر (ص)، مرکز علمی اسکندریه در مصر، مرکز علمی سریانی‌ها در شام، دانشگاه جندی‌شاپور و مراکز طبی هند از مراکز مهم در امر طب و داروسازی بوده‌اند و طب اسلامی متأثر از تلاش‌های آنان است. ترجمه کتاب‌های یونانی به عربی یا سریانی به عربی، تألیف کتاب‌های پزشکی و تأسیس بیمارستان از دیگر خدماتی بودند که به انتقال تجربه به مسلمانان تأثیر بسیاری داشتند. همچنین وی ظهور چهره‌های نامدار طب اسلامی را که همگی ایرانی بودند، چون علی بن ربن

طبری، زکریای رازی، علی بن عباس مجوسی، ابن سینا و سید اسماعیل جرجانی، از دیگر دلایل پیشرفت علوم طبی دانسته است (نجم‌آبادی، ۱۳۶۶: ۳-۸).

جندی‌شاپور که جزئی از قلمروی خلافت اسلامی شده بود، مورد توجه عالمان و محققان قرار گرفت. این دانشگاه نقش حلقه ارتباطی میان طب اسلامی و مکاتب دیگر را به ویژه طب یونانی و ایرانی داشت (مونتگمری وات، ۱۳۶۱: ۶۹). این ارتباطاتی ترکیبی از سنت‌های مکتب بقراطی و روش فلسفی جالینوسی از پزشکی یونان با نظریه‌های علمی پزشکان ایرانی و هندی زمینه‌ساز نظرات علمی دانشمندان در تمدن اسلامی گردید. این ترکیب موجب افزایش دانش و تجربه در طب و به خصوص در علم داروسازی شد که بر اساس طب یونانی بود (نصر، ۱۳۸۴: ۱۹۴). در این دانشگاه، پزشکی به زبان یونانی تدریس می‌شد، اما تدریس در رشته داروسازی به زبان فارسی بود. پیشرفت داروسازی (فارماکولوژی) مدیون پیوند و ترکیب طبابت ایرانی، هندی، مصری، سریانی و یونانی است. تحصیل در مرکز طبی آن، افزون بر کسب مهارت‌های نظری در مدرسه پزشکی با معاینه و معالجه بیماران در بیمارستان، روش‌های علمی را نیز آموزش می‌داد. این بیمارستان بخش‌های مختلفی داشت و یکی از مهم‌ترین آنها داروخانه و محل نگهداری داروها بود (تکمیل همایون، ۱۳۸۴: ۶۲). بنابراین، داروها با نظارت پزشکان تجویز و استفاده می‌شدند. جورجس، بختیشوع، ماسرجیس، سابور (شاپور) بن سهل، یوحنا بن ماسویه، علی بن ربن طبری نیز از اطباء معروفی بودند که تحت حمایت حکمای وقت، به خصوص در دوران عباسی، در ترجمه و طبابت خدمت بسیاری به عمل آوردند. خانواده بختیشوع که سرآمد اطباء و داروسازان بودند، طی سالیان طولانی، خدمات ارزنده‌ای به این علم کردند. از اولین داروسازان دوره اسلامی سابور بن سهل (رئیس بیمارستان جندی‌شاپور) است که در اهواز کتابی را تحت عنوان القرافادین فی الییمارستانات تألیف کرد. این تألیف تحت‌تأثیر داروشناسی ایرانی صورت گرفته است (محقق، ۱۳۷۸: ۷۳).

ترجمه آثار و کتاب‌های اطباء از دیگر دلایل توسعه علم داروسازی در قرن‌های اولیه اسلامی است. گزارش‌هایی از ترجمه این کتاب‌ها به زبان عربی، در زمان حکومت امویان، وارد شده است؛ اما نهضت ترجمه از عصر عباسیان آغاز شد و در زمان هارون و مأمون به اوج خود رسید. اولیری معتقد است که حمایت خلفا، ثروتمندان و صاحبان قدرت نقش مهمی در شکوفایی علم، به ویژه طب و داروسازی، داشته است (اولیری، ۱۳۷۴: ۸).

غالباً ایرانی‌ها و سریانی‌ها کتاب‌های طبی و داروسازی را ترجمه می‌کردند. نام بسیاری از اطباء و دانشمندان در منابع مختلف ذکر شده است که به امر ترجمه و تألیف این کتاب‌ها پرداخته‌اند. ابن‌الندیم نام تعداد زیادی از آنها را که در زمینه تألیف و ترجمه آثار یونانی و سریانی فعالیت داشته‌اند، ذکر کرده است. آثار جالینوس و دیسکوریدوس که مطالب مهم و آموزشی درباره داروسازی دارد، بیشتر مورد توجه مترجمان و مؤلفان این علم بوده است. از جمله مهم‌ترین این افراد حنین بن اسحاق، دانشمند مسیحی و از طبیبان مشهور بود که تألیف یا ترجمه بسیاری از کتاب‌های طب به دست او صورت می‌گرفت. کتاب الاغذیه و کتاب اختیار ادویه علل‌العین از کتاب‌های او هستند. سید حسن تقی‌زاده وی را معروف‌ترین مترجم می‌داند که نسطوری بوده است و پس از آموزش در جندی‌شاپور در بغداد از ابن‌ماسویه نیز علم آموخته است (تقی‌زاده، ۱۳۹۰: ۲۲۴). اسحاق بن حنین فرزند حنین بن اسحاق نیز به مانند پدر مترجم بود و کتاب‌ها را از زبان یونانی و سریانی به عربی ترجمه می‌کرد. کتاب الادویه المفردة علی الحروف در باب داروهای مفردة از تألیفات وی است (ابن‌الندیم، ۱۳۸۱: ۵۳۰). ایرانی‌ها، افزون بر منابع یونانی و سریانی، برخی از کتاب‌های پزشکی و داروسازی هندوان را نیز ترجمه کردند. طبق شواهد می‌توان گفت، این آثار از ترجمه پهلوی که در زمان ساسانیان صورت گرفته بود، به عربی ترجمه شده است (نفیسی، ۱۳۸۷: ۱۸۳).

در ادامه خدمات دانشگاه جندی‌شاپور و تأثیر نهضت ترجمه در انتقال علم داروسازی می‌توان از تأسیس مراکزی به عنوان «بیت‌الحکمه» نام برد. این مراکز نیز در دوره عباسیان بنیاد نهاده شدند که در آن فعالیت‌های علمی از جمله ترجمه منابع به زبان عربی صورت می‌گرفت. برخی «خالد برمکی» را مؤسس بیت‌الحکمه می‌دانند.

اولین بیت‌الحکمه در بغداد و به دستور مأمون تأسیس شد. این بیت‌الحکمه‌ها به عنوان کتابخانه‌های عمومی بودند و ایرانی‌ها آنها را تأسیس و اداره می‌کردند. سپس کتابخانه‌های دیگری به تقلید از آن ساخته شدند (زیدان، ۱۳۷۲: ج ۳، ۶۳۲). «نظامیه» نیز از دیگر مراکز علمی است که خواجه نظام‌الملک طوسی آن را در شهرهای مهم و بزرگ تأسیس کرد. این مراکز مانند فرهنگستان‌ها و بنیادهایی بودند که در سده‌های میانه اسلام وظیفه آموزش را بر عهده گرفتند (شلبی، ۱۳۸۷: ۱۴۶). تأسیس این مراکز موجب شد آموزش و تعلیم علوم از جندی‌شاپور به مرور زمان به مراکز دیگر علمی انتقال یابد. از قرن دوم هجری ستاره جندی‌شاپور کم‌کم رو به افول نهاد و فعالیت‌های علمی به بغداد منتقل شد. اما آنچه مسلم است، تأثیر آن تا اواسط قرن چهارم هجری انکارناپذیر است. بنابراین باید مکتب بغداد را حاصل و نتیجه مکتب جندی‌شاپور دانست. متأسفانه دانشکده جندی‌شاپور به مرور زمان کم‌اهمیت‌تر و پس از چندین قرن به طور کلی به فراموشی سپرده شد. به این ترتیب، با وجود استیلای اعراب و ایجاد بحران در زبان فارسی، ذخایر علمی و ادبی ایران به اسلام منتقل شدند و عصر طلایی علمی در قرن‌های چهارم و پنجم به وقوع پیوست و تمدن عالی اسلام که از جمله عوامل برجسته آغاز رنسانس اروپا بود به وجود آمد (بیژن، ۱۳۱۵: ۷۲).

قرن‌های چهارم و پنجم هجری را دوران طلایی اسلام نامیده‌اند. تلاش علما در حوزه‌های مختلف علمی چون فیزیک، شیمی، معماری، طب و داروسازی موجب شد تا پیشرفت و ترقی در سرزمین‌های اسلامی، به خصوص ناحیه شرقی، به اوج شکوفایی خود برسد. با ظهور دانشمندان طب اسلامی، داروسازی نیز با توجه به ابداع روش‌های جدید به دستاوردهای نوینی دست یافت. فعالیت حکمای اسلامی از همان قرون اولیه آغاز شد، ولی قرن سوم به بعد دوران تجلی تلاش‌های دانشمندان و علمای اسلامی بود. به تعبیر دکتر نجم‌آبادی، از قرن سوم به بعد، انتقال علوم از «ترجمه» به «تألیف» تبدیل شد. عالمان طب اسلامی، در قرون اولیه، غالباً افراد غیرعرب بودند. با ظهور علمای اسلامی که بیشتر آنها ایرانی بودند، دوران تألیف آغاز می‌شود. بین دوران ترجمه و تألیف دوران کوتاهی ایجاد شد که می‌توان آن را «دوره تحول» نامید. این دوره که موجب استحکام علوم طبی است، کتاب‌هایی دارد که در تألیف آنها از ترجمه منابع دیگر نیز استفاده شده است (نجم‌آبادی، ۱۳۶۶: ۳۱۴). پس از ترجمه کتاب‌های یونانی و پهلوی و سانسکریت، پایه جعل اطلاعات طبی فراهم شد، لیکن زمینه ظهور بزرگان معدودی که از آن به بعد آثار آنها تأثیر زیادی بر طب اسلامی داشته است نیز پدید آمد.

ابن ربن طبری مؤلف نخستین اثر طبی بود که تأثیر بسیاری بر طب اسلامی گذارد. کتاب فردوس الحکمه از وی است (نصر، ۱۳۸۴: ۲۰۳). علی بن ربن طبری یا «ابن ربن طبری» طبیب و دانشمند قرن سوم هجری و اهل طبرستان در ایران بود. کتاب فردوس الحکمه وی را سرآغازی بر دوران تألیف دانسته‌اند که بر اساس نظریات اطباء متقدم چون بقراط، جالینوس و ابن‌ماسویه نگاشته شده است. این کتاب بخش‌های گوناگونی دارد. یکی از مهم‌ترین بخش‌های آن در خصوص داروسازی است. وی کاشف سل ریوی بود. برخی او را استاد زکریای رازی می‌دانند. داروسازان و پزشکان اسلامی پیرو مکتب بقراط و جالینوس بودند. تحقیقات علمی دیسقوریوس نیز موجب آشنایی مسلمانان با گیاهان و مطالب علمی در زمینه داروسازی شد.

مسلمانان آثار علمای متقدم را منظم کردند و سپس بر محتوای آنها افزودند. داروشناسی (فارماکولوژی) اسلامی که بر پایه علم یونانی‌ها بود، با علم ایرانیان در هم آمیخت. نام برخی داروهای متأثر از مکتب طبی جندی‌شاپور مؤید این مطلب است. با گذشت زمان

نام صدها داروی مفرده که برای یونانیان مجهول بود، در فارماکولوژی اسلامی ثبت شد (زرین‌کوب، ۱۳۹۴: ۶۱). دکان‌های داروفروشی اولین بار در دنیای اسلام پدید آمد. همچنین مدرسه‌های داروسازی به دست [مسلمانان] تأسیس شدند. دانشمندان تعداد زیادی از کتاب‌های اقربادین را که درخصوص ترکیب داروها بود تهیه کردند (حتی، ۱۳۶۶: ۴۶۴). به دلیل تنوع گیاهی و گستردگی اقلیم اسلامی تعداد بیشتری از گیاهان دارویی کشف شد. به همین دلیل رساله‌های دارویی مسلمانان از آثار قبلی پربارتر و کامل‌تر شد. محققان با تلاش خود آگاهی و شناخت بیشتری به ماهیت و خواص دارویی، به خصوص داروهای گیاهی، پیدا کردند. شناسایی بیشتر ادویه‌های مفرده موجب گسترش داروهای مرکب شد. تعداد اقربادین‌ها به مرور زمان و طی سالیان تزايد یافت. افزایش تعداد این دایرةالمعارف‌های دارویی، علاوه بر اینکه موجب غنای دانش داروسازی شد، ایجاد فارماکوپه‌های دارویی (فهرست کاملی از داروهای موجود، مشتمل بر اطلاعات کامل آنها) را به همراه داشت، بنابراین تنها داروهای اجازه مصرف داشتند که در فهرست فارماکوپه نام آنها ذکر شده بود (بیگ باباپور، ۱۳۹۴: ۷۲). مسلمانان تقریباً از تمامی امور درمانی و بهداشتی رایج در سرزمین‌های مفتوحه الگوبرداری کردند. ساخت بیمارستان یکی از همین موارد بود. بنابراین بیمارستان‌های زیادی به سبک بیمارستان‌های ایران تأسیس شد. به خصوص در زمان هارون تعداد این مراکز افزایش یافت. حتی به منظور دسترسی آسان‌تر مردم به داروها، بیمارستان‌های سیار تأسیس شدند که می‌توانستند خدمات خود را تا اقصی نقاط سرزمین‌های اسلامی ارائه دهند (زرین‌کوب، ۱۳۹۴: ۵۷).

با وارد شدن حکمای ایرانی به علوم طبی، دانش داروسازی با سرعت بیشتری به پیشرفت خود ادامه داد. وجود پشتوانه‌های علمی از دانشگاه جندی‌شاپور و آثار دانشمندان متقدم، موجب ظهور دانشمندانی تأثیرگذار شد که هر کدام سهم مهم و ویژه‌ای در تکوین و ارتقای این علم حیاتی داشتند.

ابوبکر محمد بن زکریای رازی (۲۵۱-۳۱۳ ه.ق) فیلسوف، شیمیدان، طبیب و داروساز ایرانی، از مهم‌ترین دانشمندان تمدن اسلامی است. ابن‌الدیم وی را از مردم ری و یگانه دهر در تمام علوم باستانی، به ویژه در طب، می‌داند. رازی قبل از اینکه به طب روی آورد، در زمینه شیمی تحقیق و تحصیل می‌کرد. کتاب سرالاسرار وی در مورد موضوعات شیمی نگاشته شده است. در طب، وی را بزرگترین پزشک بالینی و مشاهده‌ای در اسلام و شاگرد «ابن ربن طبری» می‌دانند. هوش سرشار و توانمندی او تجربه‌های بسیاری را به همراه داشته است. از این رو پس از مدتی ریاست بیمارستان ری را به دست آورد. پس از آن به دلیل شایستگی و تجربه در امر طبابت رئیس بیمارستان بغداد شد. مهارت رازی در مقدمةالمعرفه (پیش‌بینی امراض) و تجزیه و تحلیل علائم بیماری و روش درمان و معالجه بود (نصر، ۱۳۸۴: ۲۰۲). رازی در بسیاری از مراحل طبی از متقدمانی چون بقراط و جالینوس پیروی می‌کرد؛ اما در مواردی روش‌ها و نظریات آنها را نقد و ایراداتی را نیز مطرح کرده است. وی فقط به جنبه‌های علمی طب اکتفا نمی‌کرد، جنبه عملی آن نیز در نظر وی بسیار مهم به شمار می‌آمد. از او نقل شده است که تجربه طب بهتر از علم طب است (یزدی، ۱۳۸۸: ۱۶۳). «جالینوس عرب» از القابی است که به او داده‌اند. رازی آثار مختلفی دارد؛ الکناش منصور، المرشد، من لایحضر الطیب، الجدری و الحصبه، دفع مضار الاغذیه از آثار پزشکی اوست. همچنین کتاب‌های الادویه الموجودة لكل مكان، اطعمه المرضى و کتاب قرابادین در زمینه داروسازی منتسب به رازی هستند. اما مهم‌ترین اثر طبی وی الحاوی است که به همه موارد پزشکی پرداخته است. در جلد بیست و یکم این اثر توضیحات کاملی در مورد بیش از هشتصد دارو بر مبنای حروف الفبای عربی ذکر شده است. یکی از دلایل شهرت راضی کشف الكل است که آن را از تقطیر مواد قندی و نشاسته به دست آورد. از دیگر کشفیات وی ماده «زیت الزاج» (اسیدسولفوریک) است. تحولات گسترده رازی در علم شیمی موجب توسعه این علم و گسترش آن تا اروپا شد (جان احمدی، ۱۳۹۹: ۲۲۷). یکی از افتخارات تمدن اسلامی آثار بر جای مانده از رازی در

زمینه‌های مختلف علمی به خصوص در امر پزشکی و داروسازی است که بسیاری از آنها ترجمه و در کشورهای دیگر تدریس شده است. تاریخ درگذشت وی به درستی مشخص نیست. بیرونی ۵ شعبان ۳۱۳ را صحیح‌تر می‌داند. گفتنی است، به پاس خدمات و دستاوردهای مهم وی در امر داروسازی، روز ۱۵ شهریور که مصادف با زادروز اوست، روز «داروساز» نامگذاری شده است.

«ابن سینا: (۳۷۰-۴۲۷ ه.ق) نیز علم پزشکی و داروسازی را با توجه به آثار و نوع‌آوری‌های خود با تحول بزرگی همراه کرد. وی نیز مانند رازی نقدهایی بر طب یونانی داشت. تلاش‌های علمی وی دوره نوینی را در داروسازی به وجود آورد. وی تجربه‌های خود را در مداوای بیماران به کار بست (فاخوری، ۱۳۷۳: ۴۵۰). ابن سینا و سایر پزشکان ایرانی با مرتب کردن طب یونانی و افزودن اضافات و ملحقات، آن را از صورت نظری خارج و طب عملی را به وجود آوردند. آنها اثر داروها را در طب از نظر کارکرد اعضای بدن با قرا‌ب‌آیدین تصحیح و با روش‌های علمی همراه کردند. پس از این روش، بسیاری از داروها در زمینه شیمی و ادویه‌شناسی وارد طب شد (نجم‌آبادی، ۱۳۶۶: ۵۸۷). در مورد تعداد آثار وی آرای مختلفی وجود دارد. آثار ابن سینا به زبان فارسی را ۲۳ (شاید بیش از این تعداد) و به زبان عربی ۲۱۵ (احتمالاً بیش از این تعداد) کتاب می‌دانند. موضوع دارو و گیاهان همواره برای ابن سینا اهمیت داشته است. کتاب القانون فی الطب که یکی از معروف‌ترین آثار تاریخ پزشکی در تمدن اسلامی است، حاصل تلاش‌های علمی این نابغه بزرگ ایرانی است. این اثر ابن سینا شامل پنج کتاب است: دو کتاب از این اثر مهم در مورد داروسازی و داروشناسی است. کتاب اول در مورد مسائل کلی طب نگاشته شده است. کتاب دوم به مسائل تخصصی طب و داروهای مفرد می‌پردازد. کتاب سوم که سه جلد است، به تشریح بدن و کلیاتی درباره بیماری‌ها پرداخته است. کتاب چهارم در مورد بیماری‌های کلی است که مربوط به عضو خاصی نیستند. کتاب پنجم نیز داروهای مرکب (داروسازی) را توضیح داده است (کارا دو وو، ۱۳۶۳: ۲۴۶-۲۴۷). موفق‌الدین ابومنصور علی الهروی (قرن‌های چهار و پنج هجری) کتاب الادویه عن حقایق الادویه یا روضة الاثس و منفعة النفس را که کهن‌ترین کتاب فارسی موجود در داروشناسی و مشهور به اولین فارماکوپه است، در بیان داروهای مفرد، خواص گیاهان و معالجه امراض تألیف کرده است. علی الهروی در آن از ۵۸۴ کلمه و ماده نام برده و به گفته خود پس از بررسی و تحقیق در آثار گذشتگان آنها را تصحیح و مرتب کرده است (علی الهروی، ۱۳۴۶: ۲). دکتر جهان‌شاه صالح در مقدمه این کتاب آن را از امهات آثار فکر و زبان ایرانی و از بهترین نمونه‌های نثر قدیم می‌داند که از گذشته سرچشمه می‌گیرد و به زمان زکریای رازی ختم می‌شود. همچنین کتاب هدایة المتعلمین تألیف ابوبکر ربیع بن احمد الاخوانی البخاری (وفات حدود ۳۷۳) از دیگر منابع کهن طب فارسی است. دکتر نجم‌آبادی ضمن بیان این مطلب می‌گوید: الاخوانی البخاری با تأثیر از اطباء متقدم نظریات خود را در زمینه طب و داروهای طبی نگاشته است. ایرانیان بنیادهای مهمی در علم داروسازی بنا نهادند که پس از سالیان طولانی هنوز قابل مشاهده است؛ ایجاد بخش داروخانه در بیمارستان‌ها، اهمیت دادن به این بخش برای نگهداری داروها، به طوری که «مهر» یا «سرداروساز» [رئیس داروسازها] هم‌تراز «طیب» که بالاترین مقام بیمارستان را داشت، قرار گرفت. ایجاد گروهی متشکل از تعدادی داروساز جوان تحت نظارت مهر که به عنوان «شرابدار» نامیده می‌شدند. [این گروه علاوه بر آموزش، وظیفه کمک به مهر را داشتند]. داروخانه‌ها در بیمارستان‌های بزرگ دارای تشکیلاتی منظم بودند؛ از جمله رئیس خازن، عده ای دستیار، فروشنده (نسخه پیچ) حضور داشتند که تحت نظارت مهر یا صیدلانی ارشد فعالیت می‌کردند» (دشتی، ۱۳۹۹: ۹۵).

در برخی از بیمارستان‌ها به محل نگهداری داروها شرابخانه، [شربتخانه] یا خزانه‌الشراب می‌گفتند که محل نگهداری انواع داروها بوده است (عیسی بک، ۱۳۸۴: ۳۱). از مواردی که ایرانیان وارد داروسازی کردند، تأسیس داروخانه‌هایی به همین روش در سطح شهرها بود که بیماران می‌توانستند داروهای مورد نیاز خود را از این مکان‌ها تهیه کنند. (این عمل غالباً توسط عطاری‌ها و داروفروش‌ها صورت

می‌گرفت.) دسترسی آسان به دارو و سیستم توزیع دارو حتی به نقاط دوردست، از خدمات ایرانیان به این حوزه است (الگود، بی‌تا: ۳۶). در بیمارستان‌ها همواره انواع داروها با شکل‌های مختلف مصرف می‌شد. انواع شربت‌ها، حب‌ها، معجون‌ها، تریاق‌ها، با توجه به شناسایی مفردات و تعلیم ساخت داروهای مرکب مورد استفاده قرار می‌گرفت. این فرایند زیر نظر شخصی با عنوان صیدلانی صورت می‌پذیرفت (زرین‌کوب، ۱۳۹۴: ۶۰).

ایجاد روش‌های نوین موجب شد نظام‌های نظارتی و حکومتی کنترل بیشتری به کار ساخت و توزیع دارو داشته باشند؛ اگرچه هنوز عده‌ای که هیچ تجربه و شناخت کاملی از گیاهان و داروها نداشتند، مبادرت به فروش دارو می‌کردند. به همین دلیل، گرفتن آزمون از داروسازان (به مانند پزشکان) و اعطای مجوز از زمان «معتصم عباسی» باب شد (نجم‌آبادی، ۱۳۶۶: ۸۱۸) به موازات این نوآوری‌ها خدمات متعدد دیگری در همین راستا و به منظور ارتقای وضعیت داروشناسی و داروسازی صورت گرفت. بررسی وضعیت علمی این دوران نشان دهنده پویایی این دانش و روند رو به رشد آن در تمدن اسلامی است که تقریباً در تمامی جهات به موازات یکدیگر گسترش پیدا می‌کردند. این امر مرهون زحمات بسیاری از دانشمندان و اندیشمندان است که با تلاش‌های خود باعث باروری علم داروسازی شدند. این حکما با ابداع روش‌هایی نوین در زمینه تألیف و همچنین در نوع طبابت به دستاوردهای جدیدی در دانش داروسازی دست یافتند. ظهور نابغه‌های طب و داروسازی موجب دستیابی به درجاتی عالی شد که برای همیشه بر تارک تاریخ علوم درخشان خواهد ماند. این افراد ستاره‌های درخشان این عرصه علمی هستند، که برای همیشه در تاریخ داروسازی جاودانه خواهند ماند.

نتیجه‌گیری

بشر در طول تاریخ همواره برای کسب زندگی مطلوب تلاش کرده است تا از موانع و حوادث طبیعی و از مشکلات اجتماعی عبور کند. این هدف زمانی محقق می‌شود که روح و جسمی سالم داشته باشد. بنابراین، همیشه در پی حفظ سلامت یا بازیافتن آن بوده است. فعالیت‌های طبی در آغاز بسیار ابتدایی انجام می‌پذیرفتند، ولی با گذشت زمان، کسب تجربه، ابداع و دستیابی به روش‌های نوین، شرایط مطلوب‌تری به وجود آمدند. تمدن اسلامی یکی از مراحل تأثیرگذار در طول تاریخ بشریت است که به گفته اغلب مورخان و محققان شالوده بسیاری از علوم در این تمدن پایه‌ریزی شده‌اند. ناحیه شرقی این تمدن، به دلیل موقعیت جغرافیایی و سیاسی و سابقه علمی، اهمیت ویژه‌ای داشت. وجود مراکز علمی به خصوص دانشگاه جندی‌شاپور و ظهور دانشمندان نامدار زمینه‌ساز شکل‌گیری تمدنی درخشان شد. داروسازی و داروشناسی که از علوم مورد توجه مسلمانان بود، در کنار سایر علوم به بالندگی و پیشرفت‌های بزرگی نائل شدند. دانشمندان اسلامی ضمن بررسی، ترجمه و تحقیق در آثار گذشتگان معایب و ایرادهای آنها را برطرف کردند. این امر با نبوغ و ذکاوت حکمایی چون زکریای رازی، ابن‌سینا و صدها عالم دیگر میسر شد. شرایط مساعد اقلیمی و حمایت برخی از دولت‌های وقت از دیگر عوامل مؤثر در ترقی علم داروسازی است، اما نکته مهم استعداد تمدن اسلامی است که با مهیا کردن شرایط برای علوم گوناگون، به خصوص داروسازی، تحول‌های عظیمی به وجود آورد.

بعد از این عصر علمی بود که جهان با ادبیات نوینی در علم طب و داروسازی آشنا شد. به اذعان اغلب دانشمندان حوزه طب و داروسازی، غنی‌ترین تمدن بشری که توانست دستاوردهای جدیدی به دانش داروسازی وارد کند، تمدن اسلامی است. مسلمانان داروسازی را نخست از ایرانیان آموختند و سپس به جهان غرب منتقل کردند. به عبارت دیگر، این تمدن پس از پرورش دانش داروسازی ایران که خود حاصل دانش یونان، روم و هند بود، آن را مجدداً به دنیای غرب انتقال داد. این مهم با نگارش آثار ارزنده، ضمن ایجاد

تحولات بزرگ در سرزمین‌های اسلامی، سایر ملل و اقوام را تحت تأثیر قرار داد. بسیاری از منابع داروسازی مسلمانان سال‌های طولانی در مراکز علمی معروف جهان تدریس شدند. از این رو می‌توان علم داروسازی فعلی جهان را حاصل خدمات دانشمندان جهان اسلام، به خصوص دانشمندان ایرانی، دانست.

کتاب‌نامه

- ابن ابی‌اصیبه، احمد بن قاسم (۱۹۹۵)، عیون الانباء فی طبقات الاطباء، فرانکفورت، آلمان.
- ابن اثیر، ابوالحسن علی بن محمد (۱۴۰۹ق)، اسدالغابه فی معرفة الصحابه، بیروت: دارالفکر.
- ابن‌الدیم، محمد بن اسحاق (۱۳۸۱)، الفهرست، ترجمه محمدرضا تجدد، تهران: اساطیر.
- ابن‌سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۶۷)، قانون در طب، ترجمه عبدالرحمن شرفکندی، تهران: سروش.
- ابن‌قیم الجوزیه، محمد بن ابی بکر (بی‌تا)، الطب النبوی، بیروت: دارالفکر.
- اذکایی، پرویز (بی‌تا)، پزشکی در ایران باستان، نسخه الکترونیکی.
- الگود، سیریل (بی‌تا)، طب در عصر صفوی، ترجمه محسن جاویدان، تهران: دانشگاه تهران.
- انصاری شیرازی، علی بن حسین (۱۳۷۱)، اختیارات بدیعی، ترجمه محمدتقی میر، تهران: رازی.
- اولیری، دلیسی (۱۳۷۴)، انتقال علوم یونانی به عالم اسلامی، ترجمه احمد آرام، چاپ دوم، تهران: دانشگاه تهران.
- براون، ادوارد (۱۳۳۷)، طب اسلامی، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- بیرونی، محمد بن احمد (۱۳۸۳)، الصیدنه فی الطب، ترجمه باقر مظفرزاده، تهران: آثار.
- بیژن، اسدالله (۱۳۱۵)، چشم‌انداز تربیت در ایران پیش از اسلام، تهران: اتحادیه.
- تقی‌زاده، حسن (۱۳۹۰)، تاریخ علوم در اسلام، چاپ دوم، تهران: فردوس.
- تکمیل همایون، ناصر (۱۳۸۴)، دانشگاه جندی‌شاپور، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- جان احمدی، فاطمه (۱۳۹۹)، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، چاپ پنجاه و دوم، قم: معارف.
- جرجانی، سید اسماعیل (۱۳۸۰)، ذخیره خوارزمشاهی، تصحیح محمدرضا محقری، تهران: علمی و فرهنگی.
- حتی، فیلیپ خلیل (۱۳۶۶)، تاریخ عرب، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: آگاه.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷)، لغت‌نامه (سری جدید)، چاپ دوم، تهران: دانشگاه تهران.
- زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۹۴)، کارنامه اسلام، چاپ بیست و دوم، تهران: امیرکبیر.
- زیدان، جرجی (۱۳۷۲)، تاریخ تمدن در اسلام، ترجمه علی جواهر کلام، چاپ هفتم، تهران: امیرکبیر.
- شلبی، احمد (۱۳۸۷)، تاریخ آموزش در اسلام، از آغاز تا فروپاشی ایوبیان در مصر، ترجمه محمدحسین ساکت، تهران: نگاه معاصر.
- علی‌خانی، علی‌اکبر و دیگران (۱۳۸۶)، سیاست نبوی، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- علی‌الهروری، موفق‌الدین ابومنصور (۱۳۴۶)، الابنیه عن حقایق الادویه، به تصحیح احمد بهمنیار، تهران: دانشگاه تهران.
- عمادزاده، حسین (۱۳۶۱)، تاریخ جهان اسلام، تهران: محمد.
- عیسی بک، احمد (۱۳۸۴)، تاریخ بیمارستان‌ها در اسلام، ترجمه نورالله کسائی، چاپ دوم، تهران: علمی و فرهنگی.
- فاخوری، حنا و الجرج، خلیل (۱۳۷۳)، تاریخ فلسفه در جهان اسلامی، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: علمی و فرهنگی.
- کارا دو وو، بارون (۱۳۶۳)، متفکران اسلام، ترجمه احمد آرام، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

- محقق، مهدی و دیگران (۱۳۷۸)، مجموعه مقالات تاریخ علم در اسلام و نقش دانشمندان ایرانی، به اهتمام محمدعلی شعاعی، تهران: الهدی.
- محمدی، محمد (۱۳۲۳)، فرهنگ ایرانی و تأثیر آن در تمدن اسلام و غرب، تهران: پیمان.
- مردانی کیوی، محسن؛ منتظر، رضا (۱۳۹۲)، طب ایرانی اسلامی در آینه تاریخ، تهران: نسل نیکان.
- مونتگمری وات، ویلیام (۱۳۶۱)، تأثیر اسلام در اروپا، ترجمه یعقوب آژند، تهران: مولی.
- نجم‌آبادی، محمود (۱۳۶۶)، تاریخ طب در ایران پس از اسلام (از ظهور اسلام تا دوران مغول)، تهران: دانشگاه تهران.
- نصر، سیدحسین (۱۳۸۴)، علم و تمدن در اسلام، ترجمه احمد آرام، تهران: علمی و فرهنگی.
- نفیسی، سعید (۱۳۸۷)، تاریخ تمدن ایران ساسانی، تهران: کتاب پارسه.
- یزدی، اسماعیل (۱۳۸۸)، سیری در تاریخ دندانپزشکی ایران، تهران: فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران.

مقاله‌ها

- بیگ باباپور، یوسف؛ مرعشی، حسین (۱۳۹۴)، قراбаذین‌نویسی و جایگاه اقراباذین کبیر شاپوربن سهل، مجله طب سنتی اسلام و ایران، سال ششم، شماره اول.
- دشتی، رضا (۱۳۹۹)، بررسی جایگاه داروسازان و داروخانه‌های بیمارستانی در تمدن اسلامی (نیمه قرن دوم تا نیمه قرن هشتم قمری)، مجله تاریخ پزشکی، دوره دوازدهم، شماره چهل و سوم.

